

Teresa Stajuda

Mustafa Kamil i egipski ruch narodowy

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 27, 71-99

1975

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TERESA STAJUDA

MUSTAFA KAMIL I EGIPSKI RUCH NARODOWY

Treść: Wprowadzenie historyczne. — Dzieciństwo i lata szkolne Mustafy Kamila. — Antybrytyjska działalność Mustafy Kamila — jej okresy i kierunki. — Mustafa Kamil a sprawa oświaty. — Działalność publicystyczna Mustafy Kamila. — Mustafa Kamil jako twórca pierwszej nowoczesnej partii politycznej w Egipcie. Uwagi końcowe.

Motto: „Chcę w zgrzybiałym Egipcie obudzić Egipt młody. Mówią, że mojej ojczyzny nie ma, a ja wierzę, że ona istnieje. Czuję to przez swoją miłość do niej, zwyciężając wszelką inną miłość”.

Mustafa Kamil, z listu do Juliette Adam

WPROWADZENIE HISTORYCZNE

Zazwyczaj nowoczesną historię Egiptu zaczyna się od Napoleona i Muhammada Ali. Ci dwaj bowiem mężowie zwrócili uwagę świata na dolinę Nilu: Napoleon jako najeźdźca otwierający erę ekspansji kolonialnej w tym rejonie Afryki, a jednocześnie jako nosiciel europejskiej kultury i cywilizacji, Muhammad Ali jako autor nowoczesnych reform i przemian w wielu dziedzinach, założyciel dynastii i twórca nowoczesnego Egiptu.

W latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku rozpoczęła się ekspansja obcego (głównie brytyjskiego i francuskiego) kapitału, co z jednej strony pomogło w rozwoju gospodarczo-społecznym i kulturalnym kraju, z drugiej zaś doprowadziło do katastrofального zadłużenia Egiptu w Europie, a w rezultacie do okupacji brytyjskiej i zahamowania procesu rozwoju gospodarczego. Bezpośrednim pretekstem do wkroczenia wojsk brytyjskich stały się tragiczne w skutkach wydarzenia lat 1879—1882, znane w historii pod nazwą rewolucji Arabiego (*al-thawra al-Urabijja*). Wydarzenia zapoczątkowane przez armię objęły szybko cały kraj i wiele grup społeczeństwa egipskiego. Miały podłoże społeczno-polityczne i reli-

gijne i nosiły wyraźny charakter narodowy. Mocarstwa zachodnie w poczuciu zagrożenia swoich interesów doprowadziły do interwencji zbrojnej, która przekształciła się następnie w okupację kolonialną.

Pierwsze lata po upadku powstania to okres rozpamiętywań. Represje władz okupacyjnych osłabiły szeregi nacjonalistów. Nastąpiły pewne przeszerogowania sił społecznych. Coraz większą rolę zaczęła odgrywać narodowa, młoda inteligencja, rekrutująca się przeważnie ze średnich i częściowo wyższych warstw społeczeństwa egipskiego. Do tej grupy należał i Mustafa Kamil, który bardzo szybko stanął na jej czele.

Ruch narodowy nie był w Egipcie czymś zupełnie nowym i nie pojawił się nagle dopiero w czasach Mustafy Kamila. W okresie rewolucji Arabiego i przed nią istniało nawet pojęcie Partii Narodowej, choć samej partii jako takiej (w naszym pojęciu) nie było. Miano to w różnych okresach przybierały różne ugrupowania. Na ogół, wg Adiba Ishaq¹, nazywano tak tę część społeczeństwa egipskiego, która występowała za niezależnością Egiptu pod hasłem „Egipt dla Egipcjan”. Ruch narodowy z tego okresu i ruch rozwijający się pod kierownictwem Mustafy Kamila różniły się jednak dość znacznie pod względem zasięgu oddziaływania, składu społecznego uczestników, roli przywódców, kierunków i metod działania. Mustafa Kamil nie był jednak prekursorem na tym polu. Nadał jedynie ruchowi narodowemu nowe oblicze, skierował go na nową drogę.

DZIECIŃSTWO I LATA SZKOLNE MUSTAFY KAMILA

Rodzinę Mustafy Kamila można zaliczyć do średnich warstw społeczeństwa egipskiego.

Przodkowie jego ojca pochodzili z okolic Tanty w prowincji zachodniej. Dziadek Mustafy, Muhammad ibn Ali ibn Sulajman ibn Husajn ibn Mustafa ibn Ahmad ibn Jusuf ibn Hasan, był zamożnym i znanym w okolicy kupcem zbożowym. Spośród trzech jego synów dwaj zmarli w dzieciństwie, trzeci, Ali ibn Muhammad, to ojciec Mustafy Kamila. Po otrzymaniu w domu tradycyjnego wykształcenia na rozkaz panującego wówczas Muhammada Ali został on wraz z innymi kupieckimi synami umieszczony w szkole wojskowej. Rezultatem 9 lat nauki był stopień podporucznika i dyplom inżyniera artylerzysty. 48-letnią karierę w służbie kedywa rozpoczął od stanowiska dowódcy oddziału inżynieryjnego,

¹ Wybitny literat i dziennikarz pochodzenia libańskiego. Cyt. za A. Schölc h, *Ägypten den Ägyptern. Die politische und gesellschaftliche Krise der Jahre 1878—1882 in Ägypten*, Freiburg in Breisgau 1972.

potem został mianowany inżynierem królewskim i nadzorował między innymi prace przy budowie fortyfikacji nad Morzem Czerwonym i linii kolejowej. Przez pewien okres był też naczelnym inżynierem prowincji Daqahlija. Miał trzy żony. Trzecia z nich, córka kapitana armii egipskiej, była matką Mustafy Kamila, który przyszedł na świat 14 VIII 1874 r. ery chrześcijańskiej, a 1. Radżaba 1291, zgodnie z kalendarzem muzułmańskim, w domu ojca, przy ulicy As-Saliba, w zaułku Derb el Mi-daat w Kairze.

W społeczeństwie arabskim więzi rodzinne i tradycyjne odgrywają szczególnie dużą rolę (większą niż w społecznościach europejskich) w kształtowaniu postaw i poglądów jednostek.

W przypadku Mustafy Kamila dom stał się pierwszą szkołą patriotyzmu i charakteru. Ojciec „każdego wieczoru, po kolacji i modlitwie gromadził wokół siebie swe dzieci, aby opowiadać im historie o bohaterstwie i odwadze i uczyć ich uczciwości i szczerości i wskazywać im drogę powodzenia i pracy po to, aby udało im się wszystkim przynieść pożytek udręczonemu narodowi egipskiemu”².

Inżynier Ali ibn Muhammad bardzo dbał o wychowanie i kształcenie swych synów. Każdego, gdy ukończył 5 lat, powierzał nauczycielowi, który uczył chłopca czytać, pisać i recytować *Koran*. Następnym etapem były szkoły państwowe.

Mały Mustafa Kamil wyróżniał się wśród braci i rówieśników niebywałą pamięcią i inteligencją, wybitnymi zdolnościami we wszystkich dziedzinach. Zwrócił na to uwagę już ów pierwszy nauczyciel, szajch, który wprowadzał go w tajniki wiedzy. Pod wpływem jego opinii ojciec przypuszczał nawet, że jego syn zostanie w przyszłości studentem al-Azharu. Jednak już pierwsze lata nauki w szkołach publicznych rozwiały te nadzieje, choć do końca życia Mustafa Kamil pozostał człowiekiem bardzo religijnym. Kolejne etapy to szkoła Umm Abbas, gdzie pozostawał przez dwa lata, po czym, w rezultacie jakiegoś konfliktu z nauczycielem, został przez ojca przeniesiony do szkoły Sajjida Zajnab. Potem w związku ze zmianą miejsca zamieszkania po śmierci ojca (rok 1886) uczęszczał do szkoły Madrasatu-l-Qurbijja-l-Amirijja. Następnie była średnia szkoła dla synów urzędników państwowych i wreszcie Khedival School of Law i francuska szkoła prawnicza. Wszędzie osiągał świetne wyniki, dużo czytał, interesował się matematyką, chemią. Rodzina jego liczyła nawet na to, że zrobi karierę jako inżynier lub lekarz. Jednakże zasiane w dzieciństwie przez ojca umiłowanie ojczyznej historii pozostało

² Ali Fahmi Kamil, *Mustafa Kamil fi 34 rabian*, t. 1, Kair 1908, s. 60.

do końca życia głównym kierunkiem jego zainteresowań. Stopniowo rozszerzył je z historii Egiptu i Arabów na historię powszechną. Przede wszystkim interesowały go dzieje i charakterystyki wybitnych bohaterów, walczących w obronie ojczyzny i sprawiedliwości, ale także dzieje walk narodowowyzwoleńczych, rozwoju i upadku państw i narodów, rewolucji.

Niestety nie dysponujemy listą jego lektur. Ze wzmianek w jego listach, przemówieniach, artykułach, z tematyki książek, a także w oparciu o dostępne informacje o życiu kulturalnym i umysłowym w Egipcie w owym okresie można przypuszczać, iż nieobce mu były dzieła filozofów francuskich epoki oświecenia i doby Wielkiej Rewolucji, a zapewne także i prace uczonych niemieckich czy angielskich. Jako prawnik musiał się też zetknąć z literaturą klasyczną. Zrozumiałe i oczywiste jest, że doskonale znał klasyczną literaturę arabską oraz literaturę egipskiego odrodzenia.

W 1908 roku, wkrótce po śmierci Mustafy Kamila, jego brat, Ali Fahmi Kamil, opublikował poświęconą mu książkę. Książka ta, stanowiąca swoistą kronikę życia i działalności tego wybitnego człowieka, zawiera osobiste wspomnienia, elementy rodzinnej tradycji, artykuły i przemówienia. W części poświęconej jego dzieciństwu i latom szkolnym opisane są fakty, których autentyczność może budzić zastrzeżenia. Świadczą one jednak niezbicie, że bardzo wcześnie ukształtowały się zainteresowania Mustafy Kamila, że już w dzieciństwie zakorzeniły się w jego charakterze pewne cechy, które wpłynęły na całą jego postawę życiową.

Jako 10-letni chłopiec miał pretensje do nauczyciela, że w programie szkolnym nie ma historii³. Jako 14-latek kończący szkołę początkową, zapytany przez kedywa o nazwisko, nie użył w odpowiedzi ceremonialnego zwrotu „sługa Waszej Wysokości”, tłumacząc to potem niechęcią do kłamstwa, gdyż za fałszywą uważał odpowiedź zgodną z ceremoniałem⁴. Jako uczeń szkoły średniej osobiście udał się do dyrektora oświaty w ministerstwie spraw wewnętrznych, aby uzyskać zmianę krzywdzącego uczniów zarządzenia⁵.

W 1891 roku, po uzyskaniu *baccalauréat* w szkole średniej, rozpoczął studia prawnicze. Swoją decyzję tak motywował w liście do brata (12 VII 1891): „Jest to [Khedival School of Law — T.S.] szkoła stylu i sztuki oratorskiej oraz znajomości praw jednostek i narodów”⁶.

³ Ahmad Rišad, *Mustafa Kamil — hayatuhu wa kifahuu*, Kair 1958.

⁴ *Ibidem.*

⁵ *Ibidem.*

⁶ *Ibidem.*

W rok później rozpoczął studia równoległe we francuskiej szkole prawniczej. Przewidziany na trzy lata program opanował w ciągu dwóch lat i w listopadzie 1894 uzyskał dyplom na uniwersytecie w Tuluzie. Teraz mógł całkowicie poświęcić się głównemu celowi swojego życia — walce o wyzwolenie ojczyzny.

Wspominałam już o wpływie, jaki wywarł na życiową postawę Mustafy Kamila jego ojciec. Zmarł on jednak, gdy chłopiec miał 12 lat. W późniejszym okresie los zetknął młodego człowieka z wieloma znakomitymi ludźmi, którzy również odegrali wielką rolę w jego przyszłej karierze. Chciałabym tu wymienić kilka z tych postaci, jako że znajomość z nimi zawarł Mustafa Kamil właśnie w owych szkolnych latach swojego życia.

W pierwszym rzędzie należy tu wymienić wybitnego literata i działacza oświatowego Alego Mubaraka. W omawianym okresie pełnił on funkcję dyrektora oświaty w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Mustafa poznał przyszłego przywódcę ruchu narodowego, gdy dotarł do ministerstwa, aby szukać sprawiedliwości dla siebie i swoich kolegów. Inteligentny i odważny chłopiec (wówczas 15-letni) spodobał się dyrektorowi, który od tej pory roztoczył nad nim opiekę.

W czasie studiów w szkole prawniczej Mustafa Kamil zaprzyjaźnił się z kolegą, Fuadem Salimem al Hidżazi, którego ojciec, Latif Pasza Salim, prowadził w swoim domu rodzaj salonu literackiego, gdzie bywali wybitni przedstawiciele inteligencji egipskiej. Wśród wielu dziennikarzy i literatów Mustafa Kamil poznał byłego nadwornego poetę kedywa Ismaila — Alego al-Lajthi, który zapoznał go z wieloma innymi ludźmi pióra i świata nauki, a w marcu 1892 r. przedstawił kedywowi.

W czasie prac związanych z wydawaniem czasopisma „Al-Madrasa” (rok 1893) Mustafa Kamil poznał jeszcze jednego znakomitego człowieka — wybitnego literata i dziennikarza, byłego uczestnika powstania Arabiego — Abdallaha an-Nadima, który właśnie wrócił do kraju z wygnania. Potem niejednokrotnie spotykali się w salonie Latifa Paszy, gdzie obok przedstawicieli starszego pokolenia zbierała się i patriotyczna młodzież pod wodzą Mustafy Kamila i Fuada Salima. Spotkania i rozmowy z Nadimem dały bardzo wiele Mustafie Kamilowi. Dowiedział się z nich dużo o przyczynach powstania Arabiego i jego upadku, o sytuacji politycznej w kraju. Poznał też dokładnie ideologię panislamistyczną Afghaniego i Abduha, których Nadim był uczniem i przyjacielem. Zdobyte informacje pomogły Mustafie Kamilowi w późniejszej pracy partyjnej. Zwróciły jego uwagę na rolę prasy i opinii publicznej, na potrzebę wciągnięcia w orbitę praw narodowych najszerszych rzesz społeczeństwa.

ANTYBRYTYJSKA DZIAŁALNOŚĆ MUSTAFY KAMILA —
JEJ OKRESY I KIERUNKI

Cała działalność Mustafy Kamila, czy to publicystyczna, czy to organizacyjna, czy też oświatowa, skierowana była przeciwko polityce brytyjskiej w Egipcie i w stosunku do Egiptu. W działalności tej można wyodrębnić kilka etapów. Jako kryterium owego podziału przyjmuję ewolucję poglądów Mustafy Kamila na temat dróg rozwiązania problemu egipskiego i czynniki oddziałujące na tę ewolucję.

Pierwszy okres można zamknąć rokiem 1894. Data ta jest ważna z kilku względów. Przede wszystkim kończy okres, który można określić jako przygotowawczy, jako wstęp do działalności politycznej Mustafy Kamila. W listopadzie tego roku uzyskał on, jak wiemy, dyplom prawnika i mógł całkowicie poświęcić się sprawie narodowej. Miały mu w tym pomóc znajomości i przyjaźnie zawarte w salonach Kairu, a także w czasie pierwszych, rekonesansowych wizyt we Francji.

W owym okresie, tak jak większość jego rodaków, a zapewne i duża część Europejczyków, wierzył Mustafa Kamil brytyjskim obietnicom o rychłym zakończeniu okupacji. W swych pierwszych artykułach i wystąpieniach domagał się więc głównie ewakuacji wojsk brytyjskich z Nilu i przestrzegania przez rząd brytyjski umów międzynarodowych i praw narodu egipskiego. W tym duchu były napisane jego pierwsze artykuły w „Al-Ahram” (1893), tak też przemawiał do swych kolegów, uczniów i studentów, nawołując ich jednocześnie do jedności w imię dobra ojczyzny.

Przełomowym momentem stała się rozmowa Mustafy Kamila z pułkownikiem Baringiem — bratem brytyjskiego konsula generalnego w Egipcie. Owa słynna rozmowa miała miejsce w grudniu 1894 r. na statku płynącym z Francji do Egiptu. Wówczas to młody Egipcjanin dowiedział się, iż Wielka Brytania nie zamierza wycofać się z doliny Nilu i że egipcscy dostojnicy nie sprzeciwiają się temu w obawie o swoje majątki i w nadziei na zabezpieczenie osobistych interesów. Pułkownik Baring próbował też rozwiać nadzieje Mustafy Kamila na pomoc europejską. Rozmowa ta opublikowana w „Al-Ahram” w styczniu 1895 r. wywołała wielki zamęt w społeczeństwie egipskim, czego wyraz znajdujemy w prasie z tego okresu. Część gazet popierała stanowisko „Al-Ahram”, krytykujące politykę Wielkiej Brytanii, niektóre jednak, m. in. „Al-Muqtam”, zarzucały autorowi publikacji (Mustafa Kamil podpisał rozmowę pseudonimem Wierny Egipcjanin) i redaktorom „Al-Ahram” rozpowszechnianie fałszywych informacji i szerzenie wrogich nastrojów⁷.

⁷ *Ibidem*, s. 54—57.

Drugi okres to lata 1895—1904. W tym czasie głównym terenem działania Mustafy Kamila była Europa — przede wszystkim Francja. Co roku spędzał tam kilka miesięcy, odwiedzając Paryż i inne miasta Francji, a także Berlin, Wiedeń, Budapeszt, Brukselę, bywał we Włoszech i w Szwajcarii, kilkakrotnie bawił w Istambule, a raz nawet, ale to już w roku 1906, zdecydował się na podróż do „jaskini lwa” — Anglii. Program owych wizyt obejmował niemal zawsze spotkania z dziennikarzami, politykami i parlamentarzystami, których Mustafa Kamil usiłował zainteresować sprawą egipską i uzyskać od nich pomoc dla swojego kraju.

Mimo iż okupacja brytyjska coraz wyraźniej nabierała cech trwałości i mimo iż coraz jaśniejszy stawał się fakt, że inne państwa zachodnie nie zamierzają temu przeszkodzić, nacjonaliści egipscy z Mustafą Kamilem na czele wierzyli wciąż w to, iż pod wpływem innych państw Wielka Brytania będzie jednak zmuszona do wypełnienia swoich zobowiązań względem Egiptu. Najczęściej spotykanymi argumentami, mającymi pobudzić Europę do działania, były:

1. Europa na czele z Francją ma duży udział w tworzeniu i wyzwaniu różnych państw (np. USA, Belgia, Włochy, Grecja),

2. polityka Wielkiej Brytanii stanowi zagrożenie dla interesów innych krajów oraz utrudnia nawiązanie stosunków handlowych z Afryką i Azją (rola Nilu i Kanału Sueskiego);

3. protestancka Anglia zagraża katolicyzmowi w basenie Morza Śródziemnego, a poprzez swoje panowanie nad Egiptem stanowi niebezpieczeństwo dla świata islamu.

Argumenty te były logiczne i podbudowane rzetelną wiedzą historyczną, której dowodem jest m. in. wydana w 1898 roku książka Mustafy Kamila *Kwestia wschodnia*, omawiająca szczegółowo sprawy polityki tureckiej i europejskiej we wschodniej Europie i we wschodniej części Morza Śródziemnego w aspekcie historycznym i religijnym, poczynawszy od XVIII wieku aż do zajęcia Egiptu przez Wielką Brytanię.

Przytoczone przed chwilą argumenty można spotkać w bardzo wielu artykułach i przemówieniach Mustafy Kamila, publikowanych i wygłaszanych w Europie i Egipcie. Równie często spotykamy się tam ze znanymi już z pierwszego okresu jego działalności zarzutami o gwałceniu prawa międzynarodowego i niedotrzymywaniu umów.

W czasie kolejnych wizyt w Europie Mustafa Kamil nie zaniedbywał okazji do zaprezentowania sprawy egipskiej.

Głośnym echem w świecie odbiło się wydarzenie, którego autorem i głównym bohaterem był Mustafa Kamil. Miało ono miejsce w początkach czerwca 1895 r. W tym to dniu przy pomocy studentów egipskich prze-

bywających w Paryżu zorganizował on w Zgromadzeniu Narodowym widowisko polityczne, w rodzaju żywych obrazów. Centralną pozycję zajmowała Marianna — symbol Francji — przepasana trójkolorową flagą, przyjmująca petycję z ręki egipskiego młodzieńca. Po jej lewej stronie stała grupa reprezentująca społeczeństwo egipskie, a po prawej stronie kraje, które Francja wyzwoliła spod obcego panowania: Stany Zjednoczone, Grecja, Belgia, Włochy — symbolicznie przedstawiające ludzkość. Przed Marianną stała dziewczyna symbolizująca Egipt, której strzegł surowy żołnierz uzbrojony od stóp do głów i brytyjski lew. Obok tej dziewczyny stał symbol Nilu — starszy człowiek wsparty o dzban, z którego obficie wypływała woda. Treść petycji brzmiała:

„Panie Przewodniczący!

„Z olbrzymim wzburzeniem przepełniającym me serce mam zaszczyt przedstawić Zgromadzeniu Narodowemu, któremu Pan obecnie przewodniczy, ten obraz, który przedstawia Egipt proszący Francję, aby była dlań pomocna w odzyskaniu wolności i niepodległości. Obraz ten ukazuje Zgromadzeniu Narodowemu sytuację narodu młodego, żarliwie broniącego swej wolności, bezprawnie zagrabionej przed 13 laty. Naród egipski zdążył już okazać, Panie Przewodniczący, w czasie kolejnych nieszczęść zdumiewający spokój i cierpliwość, podbudowujące serca narodów europejskich. Ale kiedy nadeszły kolejne nieszczęścia, przyszedł z wołaniem o pomoc do Francji, tego potężnego państwa, które ogłosiło Prawa Człowieka i które wkroczyło w ten sposób przed wiekiem na drogę postępu i cywilizacji.

„Naród egipski przychodzi z wołaniem o pomoc do tego szlachetnego narodu, który wyzwolił wiele innych narodów. Czy odpowie ten naród na wołanie o pomoc i modlitwę? Czy Francja weźmie udział w tym ogromnym dziele w świecie islamu, który na nią liczy?

„Oby imię Egiptu wolnego i niepodległego było wymieniane obok imion licznych narodów wyzwolonych przez Francję, przysparzając jej chwały!

„Niech żyje Francja — wyzwolicielka narodów!”⁸

Kopie petycji wraz z fotografiami przedstawiającymi ową demonstrację zostały rozesłane do licznych gazet. Przedrukowała je prasa europejska i amerykańska, opatrując komentarzami życzliwymi dla autora. Prasa egipska przyjęła całą sprawę entuzjastycznie, jednak część gazet o nastawieniu probrytyjskim pominęła ją zupełnie.

Równie głośnym echem w prasie światowej odbiły się listy Mustafy Kamila do przedstawicieli rządu brytyjskiego — Gladstone'a i lorda Salisbury, przypominające obietnice odnośnie do wycofania wojsk angielskich z Egiptu bądź też stanowiące protest przeciwko stanowisku rządu brytyjskiego w konkretnych sytuacjach (np. 13 XI 1895 — list do lorda Salisbury po jego przemówieniu w obronie Ormian; Mustafa Kamil

⁸ Kamil, *op. cit.*, t. 3, s. 75—76.

oskarżył wtedy Wielką Brytanię o prowokowanie niepokojów i zamieszek w państwie islamskim). Za każdym razem listy Mustafy Kamila i odpowiedzi polityków brytyjskich przedrukowywała prasa francuska, a odpowiednie komentarze — zwykle przychylnie Egipcjom — pojawiały się i w innych krajach.

Dzięki swym osobistym zaletom Mustafa Kamil zdołał zaskarżyć sobie względy i przyjaźń wielu wybitnych przedstawicieli świata politycznego i kulturalnego ówczesnej Europy, którzy niejednokrotnie stawali się orędownikami sprawy egipskiej. Do jego znajomych zaliczali się przede wszystkim francuscy pisarze — Juliette Adam i Pierre Loti, członkowie Zgromadzenia Narodowego — Henri Bresson i François Deloncle, austriacki dziennikarz Hans Resner, przedstawiciel rządu austriackiego Joseph Popovski, premier rządu węgierskiego Goluszowski i wielu innych. Owi przyjaciele organizowali dlań spotkania, odczyty i konferencje prasowe z udziałem wybitnych uczonych, literatów i polityków, stanowiące dla Mustafy Kamila okazje do zaprezentowania sprawy egipskiej szerszemu gronu słuchaczy. Takie imprezy odbyły się m. in. w 1895 roku w Tuluzie i w Paryżu ⁹.

Jeszcze jedną możliwość zwrócenia uwagi Europy na Egipt dawały przyjęcia urządzone przez Mustafę Kamila w Paryżu z okazji rocznic wydarzeń wspianych: jak objęcie tronu przez sułtana i kedywa, i smutnych: wkroczenia wojsk brytyjskich do Kairu i walk o Aleksandrię. Uroczystości te gromadzące Egipcjan i innych obywateli Imperium Otomańskiego były okazją do przemówień i toastów, w których Mustafa Kamil wyjaśniał sytuację w kraju, stanowisko swej partii wobec zachodzących wydarzeń, rzucał oskarżenia pod adresem Brytyjczyków, prosił o pomoc dla walczącego Egiptu. Niemal zawsze spotkania te kończyły się wysłaniem depeš gratulacyjnych do sułtana i do kedywa lub protestacyjnych do władz brytyjskich. Niezależnie od tego prasa egipska i często francuska zamieszczała dokładne sprawozdania i komentarze dotyczące owych przyjęć.

Wiara w możliwość uzyskania pomocy ze strony Europy, a szczególnie Francji, została poważnie osłabiona w wyniku wydarzeń sudańskich lat 1898—1899, a szczególnie słynnego incydentu angielsko-francuskiego w Faszodzie, kolejnym zaś ciosem dla nacjonalistów i samego Mustafy Kamila stało się podpisanie wiosną 1904 r. porozumienia anglo-francuskiego, znanego w historii pod nazwą Entente Cordiale. Układ ten, dotyczący podziału stref wpływów w Afryce, zatwierdzał niejako

⁹ Rišad, *op. cit.*, s. 67, 78.

i sankcjonował panowanie brytyjskie. Te wydarzenia poważnie osłabiły ruch narodowy. Wielu jego sympatyków przeszło na stronę brytyjską.

Zaczął się nowy, trzeci okres w działalności Mustafy Kamila. Obejmuje on lata 1904—1908. W tym czasie nacjonałiści mimo kontynuowania działalności na terenie Europy, i to nawet z pewnymi sukcesami, coraz bardziej zaczęli zwracać oczy ku problemom wewnętrznym, szukając sposobów rozwiązania sprawy egipskiej w samym Egipcie. Nie oznacza to, oczywiście, żadnego nagłego zwrotu w zainteresowaniach. Mustafa Kamil bowiem od początku swej nacjonalistycznej działalności próbował szukać przyczyn utraty niepodległości w samym społeczeństwie egipskim. Świadczą o tym wymownie liczne przemówienia i artykuły nawołujące naród do jedności, do cierpliwości, do spokoju. „Podniesieniu ducha” miał służyć jedyny utwór dramatyczny Mustafy Kamila, wydany 17 XII 1894, pt. *Zdobycie Andaluzji (Fath al-Anadalus)*. Zamiarem autora było ukazanie wysławianych od wieków cech Arabów i danie ich za przykład Egipcjanom.

Od pierwszych niemal dni swej nacjonalistycznej działalności Mustafa Kamil uczestniczył w licznych spotkaniach z mieszkańcami Egiptu, sympatykami ruchu narodowego. Jeśli wierzyć danym zaczerpniętym z książek egipskich autorów i z listów Mustafy Kamila do Juliette Adam, w spotkaniach tych uczestniczyło zawsze co najmniej kilkaset osób. Liczba uczestników rosła w miarę wzrostu popularności Mustafy Kamila.

Zawsze też nacjonałiści interesowali się sprawami polityki brytyjskiej na terenie Egiptu, czego dowodem jest sprawa oświaty, którą omówię oddzielnie w dalszej części artykułu.

Tak więc problem „zmiany kierunku działania” nacjonalistów Mustafy Kamila polega na czym innym. Niejako przesunął się środek ciężkości całej kwestii egipskiej. Zwiększył się zakres oddziaływania partii na terenie kraju. W tym właśnie okresie do ruchu narodowego aktywnie włączyła się młodzież. Podjęto też próby współpracy z biedniejszymi warstwami — głównie z robotnikami — poprzez szerzenie oświaty.

Ważnym narzędziem szerzenia propagandy nacjonalistycznej stała się też utworzona w 1900 roku gazeta „Al-Liwa”. Ruch narodowy zaczął przybierać bardziej zorganizowane formy — w październiku 1907 proklamowano istnienie partii „Watan”.

Omawiając następstwa Entente Cordiale dla egipskiego ruchu narodowego, nie można pominąć bardzo kontrowersyjnej sprawy kontaktów Mustafy Kamila z kedywem.

Wiemy już, że Mustafa Kamil został przedstawiony kedywowi przez swego przyjaciela Ali al-Lajthi w marcu 1892 r. Młody (w chwili objęcia tronu 18-letni) kedyw, kształcony w Wiedniu, był wrogo nastawiony do

Anglików i dość chętnie i otwarcie okazywał swoje poparcie dla ruchu narodowego, a nawet zorganizował z bliskich sobie ludzi coś w rodzaju partii pałacowej o wyraźnie antybrytyjskim charakterze. Jego konflikty ze zniechęconym przez Egipcjan Cromerem zyskały mu dość dużą popularność w kraju. Znajomość dwóch młodych ludzi — rówieśników: kedywa Abbasa i Mustafy Kamila, zmieniła się wkrótce w przyjaźń. Wiemy, iż Mustafa Kamil bywał częstym gościem w pałacu, że współpracował ze zgromadzonymi wokół kedywa nacjonalistami. Kedyw wspierał też finansowo jego poczynania i niewykluczone, że pomoc ta okazała się bardzo pomocna przy wyjazdach Mustafy Kamila do Europy. Wiemy o poparciu władcy dla idei budowy szkół narodowych — dowodem na to jest obecność Abbasa II na uroczystości otwarcia szkoły Mustafy Kamila w 1899 r. i każdorazowe uświetnianie dorocznych ceremonii wręczania świadectw przez przedstawicieli rodziny panującej. Jest rzeczą pewną, że kedyw udzielił dużej pomocy finansowej przy zakładaniu „Al-Liwa”, a podobno także, o co oskarżali go Anglicy, dał dość dużą sumę na wydanie obcojęzycznych wersji tej gazety (1906).

Kiedy wybitna pisarka i dziennikarka francuska Juliette Adam odwiedziła Egipt zimą 1902 r. była przyjmowana jako gość kedywa. Juliette Adam była zaś wielką przyjaciółką i ambasadorem sprawy egipskiej, a to dzięki Mustafie Kamilowi, z którym, mimo dość znacznej różnicy wieku, żyła w wielkiej przyjaźni.

Tak bliskie początkowo stosunki z kedywem zaczęły słabnąć w miarę tego, jak Abbas II w coraz większym stopniu okazywał uległość wobec Anglików, kiedy, choć opornie, zgadzał się na ich politykę i posunięcia, w oczach nacjonalistów odwołując powrót niepodległości. Przysłowio- wym gwoździem do trumny owej przyjaźni stała się Entente Cordiale, wobec której kedyw nie wyraził sprzeciwu.

Tu jednak zaczynają się kontrowersje. Na ogół twierdzi się, że od owego dnia Mustafa Kamil zdecydowanie wrogo odnosił się do kedywa, zarzucając mu zaprzeczenie Egiptu. Tymczasem, jak podają niektórzy autorzy, kedyw i Mustafa Kamil spotykali się na terenie uzdrowisk europejskich, podtrzymując dawne kontakty. Niejasna jest też sprawa rzekomej dotacji na rzecz spółki L'Étendard Egyptien i The Egyptian Standard. Obie strony, tzn. kedyw i Mustafa Kamil, stanowczo temu zaprzeczyły, ale niewykluczone, że spowodowane to było obawą przed władzami brytyjskimi. Także już po 1904 r. kedyw udzielił znacznej dotacji dla tworzącego się uniwersytetu.

W każdym razie wyraźne ochłodzenie stosunków kedywa z nacjonalistami, na których czele stał Mustafa Kamil, nie przeszkodziło temu, że ten ostatni nadal pozostał lojalnym obywatelem i poddanym. Do-

wodem tego są tradycyjne depesze z okazji kolejnych rocznic wstąpienia Abbasa II na tron. Jednocześnie, w miarę poprawy stosunków na linii Pałac Abdin — Londyn, coraz liczniejsze były oficjalne protesty partii al-Watani przeciwko okupacji i konkretnym wydarzeniom, kierowane właśnie do kedywa, i krytyczne co do niego artykuły w prasie narodowej. Na podstawie wielu faktów można zaś sądzić o jednostronności owego pogorszenia stosunków. To nacjonałiści odsunęli się, straciwszy nadzieję na możliwość wywarcia przez kedywa pozytywnego wpływu na sprawę narodową. Abbas II Hilmi pragnął chyba zachować dawny stan rzeczy (prawdopodobnie chodziło mu o popularność w narodzie, a może jednak o dobro kraju). Dowodem na to może być wspomniana już sprawa dotacji finansowych i „moralnego” poparcia dla przedsięwzięć nacjonalistów.

W miarę tego, jak nacjonałiści zaczęli tracić wiarę w pozytywną rolę Europy zachodniej w odzyskaniu przez Egipt niepodległości, coraz bardziej poczęli wiązać swe nadzieje z Turcją. Kontakty z dworem sułtana utrzymywał Mustafa Kamil już wcześniej. Stało się to powodem wielu zarzutów ze strony historyków, mówiących o wiernopoddańczości względem sułtana i chęci silniejszego związania Egiptu z Imperium Otomańskim po uwolnieniu spod panowania brytyjskiego. Jako dowody podaje się jego częste wizyty w Istambule, wczesne uzyskanie tytułów beja i paszy, liczne depesze gratulacyjne do sułtana, urządzane w Paryżu przyjęcia na cześć władcy, bezwarunkowe poparcie dla polityki tureckiej wobec innych ludów (Grecy, Ormianie). Sam Mustafa Kamil bardzo wyraźnie zaprzeczał tym zarzutom wysuwany już przez współczesnych mu dziennikarzy i autorów. Nieraz miał okazję powtarzać, iż mimo okupacji angielskiej Egipt nie przestał być częścią Imperium Otomańskiego i w związku z tym sułtan był dlań „podwójną” władzą najwyższą — jako polityczna głowa państwa i jako kalif, czyli zwierzchnik wspólnoty muzułmańskiej. Mustafa Kamil, który uważał, że polityka Wielkiej Brytanii w tym rejonie świata zagraża interesom islamu, traktował Turcję jako naturalnego sprzymierzeńca w realizacji wolnościowych dążeń Egiptu. Być może na stosunek naszego bohatera do sułtana jako głowy kalifatu wpłynęły panislamistyczne idee, których ten władca był zwolennikiem, a z którymi Mustafa Kamil zapoznał się kiedyś dokładnie za pośrednictwem Abdallaha an-Nadima. Rosnąca popularność młodego nacjonalisty wzbudziła zainteresowanie sułtana. Dużym więc zaszczytem było, iż podczas swej pierwszej wizyty w Istambule w październiku 1896 r. Mustafa Kamil został dopuszczony przed oblicze władcy. Dostał wówczas w podarunku złotą papierośnicę. W 1899 r. sułtan mianował go bejem, a w 1904 r. — paszą.

Oto kilka fragmentów wypowiedzi Mustafy Kamila, wyraźnie wskazujących na charakter jego postawy wobec Turcji:

1897 — wyjaśnienie udzielone w Istambule dziennikarzowi niemieckiemu: „Chociaż Egipcjanie uznają tylko jedną ojczyznę, a jest nią Egipt, jest rzeczą również naturalną, że powinni popierać państwo kalifa, wyrażając mu w ten sposób wdzięczność za odmowę stania się igraszką w rękach Brytyjczyków”¹⁰.

„Al-Liwa” — odpowiedź na list jednego z czytelników: „Autor myli się wielce, sądząc, że pragniemy wolności Egiptu po to, aby oddać go pod panowanie tureckie. Tysiące razy oświadczaliśmy, że pragniemy Egiptu dla Egipcjan”¹¹.

List do Juliette Adam: „Narodowa polityka Egiptu polega na tym, aby podtrzymywać dobre stosunki z Turcją, dopóki Anglicy okupują naszą drogą ojczyznę”¹².

15 VIII 1906 „Daily Graphic” — odpowiedź na zarzuty: „Chcemy, aby Egipt był dla Egipcjan, a nie w obcym jarzmie, pod obcą okupacją. Ci, którzy twierdzą, iż naród egipski żywi złość do Anglii, ponieważ jest ona państwem chrześcijańskim, mylą się. Jeśliby bowiem jakiś inny kraj okupował Egipt, Egipcjanie okazywaliby względem niego te same uczucia, ponieważ utrata niepodległości jest rzeczą nie do zniesienia. Żaden Egipcjanin, godzien tego miana, ani jego naród, ani kraj nie zgodzą się na utratę suwerenności przyznanej przez Turcję i zagwarantowanej przez Europę”¹³.

Zanim przejdę do szczegółowego omówienia dwóch, najbardziej, moim zdaniem, istotnych kierunków działalności Mustafy Kamila — kwestii oświaty i publicystyki, a także dzieła jego życia — partii al-Watani, chciałabym zwrócić uwagę na dwa zagadnienia dosyć istotne dla uzyskania pełnego obrazu ruchu narodowego w Egipcie. Są to — sprawa sądownictwa, dziedziny życia wewnętrznego, której „zreformowanie” przez Anglików wywołało szczególne protesty ze strony społeczeństwa egipskiego, oraz problem Sudanu.

W zakresie sądownictwa najwięcej protestów wywołało utworzenie w 1895 r. tzw. sądu specjalnego do rozpatrywania spraw wnoszonych przez wojskowych i marynarzy brytyjskich przeciwko Egipcjanom. W

¹⁰ N. Safran, *Egypt in Search of Political Community*, Cambridge, Mass. 1961, s. 90.

¹¹ Z. I. Lewin, *Razwitiye osnovnykh tiechenij obszczestwiennno-politicheskoj mysli w Sirii i Egiptie*, Moskwa 1972, s. 171.

¹² *Ibidem*.

¹³ Rišad, *op. cit.*, s. 224.

artykule opublikowanym w „Al-Ahram” 5 III 1895 r. pt. *Gromy okupacji* Mustafa Kamil uznał ów sąd za narzędzie kolonializmu¹⁴. Po 11 latach działalności sądu specjalnego problem ten powrócił na łamy prasy, i to nie tylko egipskiej, przy okazji tzw. sprawy Danszawaj. Na polach jednej ze wsi egipskich w delcie Nilu doszło do konfliktu między oficerami brytyjskimi polującymi na gołębie a mieszkańcami wsi. Poszły w ruch kije i karabiny. W rezultacie kilka osób spośród fellahów zostało rannych. Anglicy ratowali się ucieczką, ale na skutek upału jeden z nich doznał śmiertelnego udaru słonecznego. Proces i niezwykle surowe kary (kilka egzekucji, długoletnie więzienie) nałożone na mieszkańców wsi wywołały oburzenie na całym świecie i zwróciły ponownie uwagę na politykę Wielkiej Brytanii w Egipcie¹⁵.

Burza, która rozpętała się po tym wydarzeniu w Egipcie, Europie i samej Wielkiej Brytanii, stała się przyczyną zmiany na stanowisku konsula generalnego (Cromera zastąpił Gorst) i ucichła dopiero w 1908 r., kiedy to pod wpływem licznych interpelacji poselskich w Izbie Gmin i prowadzonej przez Mustafę Kamila i jego współpracowników szerokiej akcji protestacyjnej uwolniono więźniów z Danszawaj.

Sprawa Sudanu stanowiła przysłowiową kość niezgody pomiędzy Wielką Brytanią, nacjonalistami a władzami Egiptu przez cały czas okupacji, a potem już niepodległości, aż do lat pięćdziesiątych naszego stulecia.

W wyniku podbojów prowadzonych w latach 1821—1879 przez Muhammada Ali i jego następców Sudan dostał się pod panowanie egipskie i od tej pory Egipcjanie rościli sobie pretensje do tego terytorium. Powstanie narodowo-religijne Mahdiego (1881—1899), grożące usamodzielnieniem się Sudanu, stało się dla Wielkiej Brytanii wygodnym pretekstem do przedłużenia swego pobytu w Egipcie. Władze brytyjskie zebrawszy odpowiednie siły dokonały w latach 1896—1899 generalnej rozprawy z powstańcami. Początek owej interwencji, przy licznych udziale wojsk egipskich, wzbudził zaniepokojenie i liczne komentarze w Egipcie, a także i w Europie, gdyż sprawa ta wiązała się pośrednio z interesami Francji i Włoch. W 1898 r. doszło do słynnego incydentu anglo-francuskiego w Faszodzie, kiedy to spotkały się francuski korpus ekspedycyjny idący z Afryki zachodniej i posuwające się wzdłuż Nilu wojska brytyjskie. Konflikt załagodowano, ale opinia egipska została znów zaniepokojona. Coraz jaśniejsze stawały się bowiem intencje Anglików

¹⁴ Kamil, *op. cit.*, t. 1, s. 40—44.

¹⁵ Co do przebiegu samego konfliktu w Danszawaj istnieje kilka wersji. Poyższą podaję w oparciu o niektóre źródła arabskie i brytyjskie z tego okresu.

oderwania Sudanu od Egiptu i roztoczenia nad nim własnej kontroli. Dowodem na to stała się tzw. umowa sudańska z 1899 r. o kondominium anglo-egipskim. Faktycznie niemal wyłączną władzę sprawowali tam jednak Anglicy. Wszelkie brytyjskie zakusy wobec Sudanu napotykały zdecydowaną krytykę i protesty nacjonalistów, którzy podkreślali geograficzną, ekonomiczną i kulturalną jedność doliny Nilu. Wyrazem tych poglądów są oczywiście także wypowiedzi Mustafy Kamila na ten temat.

13 V 1896 r. na wiecu w teatrze Zizinia w Aleksandrii powiedział m.in.: „wierzymy prawdziwie, że Egipt bez Sudanu stanowiłby najnędniejszy skrawek ziemi [...] kiedy żądamy wycofania wojsk brytyjskich z naszego kraju, żądamy nie tylko uwolnienia Egiptu od Aleksandrii do Wadi Halfa, ale domagamy się wyzwolenia całej doliny Nilu, gdyż cały Nil może być pod władzą tylko jednego rządu”¹⁶.

Kiedy w 1902 r. władze brytyjskie otworzyły w Chartumie tzw. Gordon College, Mustafa Kamil w liście do Juliette Adam wyraził obawę, iż uczelnia ta przyczyni się do rozbudzenia nienawiści do Egipcjan wśród młodego pokolenia Sudańczyków¹⁷.

MUSTAFA KAMIL A SPRAWA OŚWIATY

Sprawa oświaty należała niewątpliwie do spraw najbardziej leżących na sercu Mustafie Kamilowi. W jego pojęciu oświata miała być instrumentem stawiającym naród egipski na równym poziomie z innymi narodami (przede wszystkim europejskimi), umożliwiającym mu zdobycie samodzielności, wyszkolenie własnych kadr, udowodnienie przybyszom z Zachodu zdolności Egiptu do samodzielnego kierowania własnymi sprawami.

Jeden z pierwszych artykułów Mustafy Kamila, opublikowany 20 IV 1893 r. w „Al-Ahram”, nosił tytuł *Nauczyciele i oświata w Egipcie*¹⁸. Problematyka oświatowa dominowała w redagowanym przezeń czasopiśmie studenckim „Al-Madrasa”, a i później niejednokrotnie wracał do tych spraw na łamach prasy egipskiej i europejskiej.

W czasie swej pierwszej wizyty w Paryżu, latem 1893, zwrócił uwagę na dysproporcje w dziedzinie oświaty pomiędzy Francją a Egiptem. W liście do brata, noszącym datę 29 VII 1893, pisał m.in. „Wiesz, Drogi Bracie, że naród francuski jest pięciokrotnie większy od naszego drogiego

¹⁶ Rišad, *op. cit.*, s. 94.

¹⁷ *Ibidem*, s. 171.

¹⁸ Kamil, *op. cit.*

narodu, ale jeśli się dowiesz, że w tym roku 7000 Francuzów to studenci prawa, a u nas jest zaledwie 134 studentów prawa, poznasz tajemnicę ich postępu i zapłaczesz nad naszym złym losem. Przyczyna tkwi w braku zrozumienia naszego rządu dla sprawy upowszechnienia oświaty, która odróżnia człowieka od innych stworzeń, podczas gdy rząd francuski troszczy się o to, aby nauczanie początkowe było obowiązkowe”¹⁹.

O tym, że oświatę i szkoły traktował jako drogę popularyzacji idei narodowych, świadczy inny list do brata, z maja 1895 r.: „Mam nadzieję, że uczucia narodowe w kraju rozprzestrzenia się szybko. Jest to jedyny wyzwolicielski kapitał narodów i ludów. Dlatego krajowi bogacze, których obowiązkiem jest oddanie na usługi Egiptu majątków i rozległych posiadłości ziemskich, muszą tworzyć liczne szkoły oparte na zasadach prawdziwej wiary i dobrego wychowania, a wybitni uczeni powinni publikować pouczające książki i popularyzować piśmiennictwo przez wydawanie prasy służącej najdroższemu i najwspanialszemu krajowi”²⁰.

Artykuł w „Le Figaro” (1906) mówi o jeszcze innej roli przypisywanej oświacie. „Chcemy wydzwignąć nasz naród, zapoznać lud z jego prawami i obowiązkami, wprowadzić go na należne mu miejsce pośród innych narodów drogą oświaty i edukacji. Od ponad stu lat bowiem rozumiemy, iż narody nie mogą wieść odpowiedzialnego życia, jeśli nie idą śladem cywilizacji europejskiej”²¹.

Dążąc jednocześnie do wcielenia swych idei w życie, idei, które poruszał także w licznych przemówieniach, w początkach 1898 r. poddał myśl o tworzeniu szkół specjalnych, do których przyjmowani byłiby absolwenci szkół religijnych. Celem owych szkół miało być budzenie i rozwijanie uczuć patriotycznych. Idea ta spotkała się z przychylnym przyjęciem i w początkach roku 1899 jeden z obywateli Kairu, Sajjid Qurah Dżawlali, otworzył taką szkołę przy ul. Muhammada Ali. Na uroczystości inauguracyjnej obecny był kedyw, a Mustafa Kamil wygłosił przemówienie. Szkole nadano imię Mustafy Kamila, a jej dyrektorem został Ali Fahmi, brat Mustafy. Według artykułu opublikowanego 28 III 1899 w „Al-Muajjad” program tych szkół miał obejmować m.in. obowiązkową naukę języka obcego (do wyboru angielskiego i francuskiego)²². 30% miejsc było zarezerwowanych dla uczniów biednych, przyjmowanych

¹⁹ Rišad, *op. cit.*, s. 44.

²⁰ *Ibidem*, s. 61.

²¹ Safran, *op. cit.*, s. 90.

²² W związku z rosnącą popularnością szkolnictwa wszystkich typów władze okupacyjne wydały zakaz nauczania języków obcych w szkołach początkowych. Nauka w szkołach średnich odbywała się natomiast często w języku obcym.

bezpłatnie. Jak pisał Mustafa Kamil do Juliette Adam, w końcu grudnia szkoła liczyła 365 uczniów. Szkół takich powstało kilka — w Kairze i w innych miastach. Poza funkcjami czysto dydaktycznymi celem szkoły zwanej też „prywatną szkołą Mustafy Kamila” było „wypuszczanie ludzi, których moralnymi zaletami będą miłość ojczyzny, poczucie wspólnoty i ofiarna praca w służbie kraju”²³.

Szkoła Mustafy Kamila stała się popularna. Co roku w uroczystości wręczenia świadectw uczestniczył kedyw lub ktoś z jego rodziny, a niezadko także goście zagraniczni.

Powstała w 1900 roku „Al-Liwa”, gazeta Mustafy Kamila, regularnie zamieszczała artykuły i felietony krytykujące politykę oświatową władz, wzywające do tworzenia szkół zawodowych. Wysiłki te nie pozostały bez echa.

W kwietniu 1901 r. Mustafa Asz-Szubardzi, jeden z zamożniejszych obywateli prowincji Buhajra, założył szkołę i szpital we wsi Buraim. Uroczyste otwarcie nastąpiło 15 IV 1901 w obecności mudira i wielu wybitnych osobistości ze stolicy. Jak zwykle przy takiej okazji Mustafa Kamil wygłosił przemówienie²⁴.

Omawiając działalność oświatową Mustafy Kamila, nie sposób pominąć akcji na rzecz uniwersytetu. Myśl o utworzeniu w Kairze takiej instytucji wysunął on w początkach 1905 roku. Idea ta spotkała się z dużym zainteresowaniem. W październiku 1906 r. powstał Komitet do spraw Budowy Uniwersytetu Egipskiego i rozpoczęto zbiórkę pieniędzy na ten cel. Finałem tej akcji było oficjalne powołanie Uniwersytetu pod koniec 1908 roku²⁵.

Mustafa Kamil, doceniając olbrzymią rolę popularyzacji oświaty w kształtowaniu świadomości narodowej i w dostarczaniu Egipcjanom wiedzy potrzebnej do przywrócenia krajowi należnych mu praw, zwracał jednocześnie uwagę na sprawy młodzieży. Zdawał bowiem sobie sprawę z tego, jaką siłę stanowiła ta grupa i jak stosunkowo łatwo można ją wykorzystać i pokierować nią. Rozumiał, iż owych rzesz młodych ludzi — uczniów i studentów, rozgoryczonych poziomem nauki i nikłymi perspektywami znalezienia pracy, ludzi, którzy w dużej części wynieśli z domów tradycje patriotyczne, — nie wolno lekceważyć. Na nich też skierował swą uwagę, znajdując duży posłuch i poparcie dla propagowa-

²³ S. A. As-Safii, *Razwitijs nacyonalno-oswoboditel'nogo dwiżenija w Egiptie, 1882—1956*, Moskwa 1961.

²⁴ Riśad, op. cit., s. 151—152.

²⁵ *Ibidem*, także Abderrahman Ar-Rafii, *Muhammad Farid — ramzu-l-ichlas wa-t-tadhija*, Kair 1961.

nych przez siebie idei narodowych. Nie odmawiał też zaproszeniom na wieczory i wiece młodzieżowe. 8 I 1898 w ogrodzie Ezbekija w Kairze odbył się wieczór studencki zorganizowany w rocznicę objęcia tronu egipskiego przez kedywa Abbasa II Hilmi. Zaproszony przez młodzież Mustafa Kamil wygłosił podczas tego spotkania przemówienie. Powiedział m.in., że walka o Egipt jest obowiązkiem każdego Egipcjanina i że wszyscy powinni służyć swemu krajowi i interesować się jego losami. Środkiem do tego jest wiedza, która pomaga znaleźć drogę do wolnej pracy dla dobra kraju. Studenci powinni umiejętnie wykorzystywać swoją wiedzę. Powinni też zjednoczyć swe siły. Zebrana młodzież bardzo gorąco przyjęła przemówienie Mustafy Kamila. Ów styczniowy wieczór 1898 roku uważany jest za początek uczestnictwa młodzieży w ruchu narodowym. Przemówienie, które wywołało taki aplauz młodzieży i nacjonalistów, spotkało się jednak z krytyką prasy europejskiej, która uznała je za wezwanie do rewolucji ²⁶.

Jednym ze środków kształtowania opinii młodzieży stała się m.in. wspomniana już szkoła Mustafy Kamila. Studenci uczestniczyli też w wielkich wiecach w Aleksandrii i w Kairze, w demonstracjach powitalnych na cześć powracającego z kolejnych podróży młodego przywódcy.

Ruch studencki przybrał na sile w 1906 roku. Była to odpowiedź na politykę władz brytyjskich. Na czele ruchu stanęli studenci kedywialnej szkoły prawnej, protestujący przeciwko nowym przepisom (ich autorem był brytyjski doradca do spraw oświaty Douglas Dunlop), podciągającym szkołę pod wspólny nadzór ze szkołami niższych stopni. 26 II 1906 w ogrodzie Ezbekija odbyła się wielka demonstracja młodzieży z wielu szkół przeciwko polityce oświatowej rządu. Postawa młodzieży spotkała się z poparciem nacjonalistów z partii al-Watani ²⁷.

Mustafa Kamil postanowił ująć ruch młodzieżowy w pewne ramy organizacyjne. Jeszcze w 1905 r. powstał projekt utworzenia klubu szkół wyższych. W październiku tegoż roku powstał komitet organizacyjny pod przewodnictwem dra Abdelaziza Nazmi. W końcu listopada podjęto decyzję o utworzeniu klubu, 8 XII 1905 odbyło się wstępne walne zebranie w lokalu szkoły medycznej, a 5 IV 1906 miała miejsce uroczystość otwarcia klubu przy ul. Qasr an Nil 4. W chwili utworzenia klub liczył 240 członków, po 3 latach było ich już 775. Działalność klubu zrzeszającego studentów i absolwentów szkół wyższych obejmowała dyskusje, demonstracje, zawody sportowe, organizowanie przedstawień i wycieczek. Klub uczestniczył we wszystkich przedsięwzięciach partii narodowej —

²⁶ Rišad, *op. cit.*, s. 125.

²⁷ *Ibidem*, s. 44.

odegrał m.in. dużą rolę w tworzeniu uniwersytetu, szkół ludowych, związków zawodowych itp. Jego członkowie stanowili trzon partii al-Watani. Klub działał do 1914 roku ²⁸.

DZIAŁALNOŚĆ PUBLICYSTYCZNA MUSTAFY KAMILA

Mustafa Kamil stawiał pierwsze kroki w publicystyce jako 19-letni student szkoły prawniczej.

Latem 1892 r., w czasie wakacyjnego pobytu w Aleksandrii, poznał Beszarę Taklę ²⁹, współwłaściciela gazety „Al-Ahram”, który zachęcił go do próbowania sił na łamach prasy. W kilka miesięcy później, w lutym 1893 r., w numerach 4545 i 4550 „Al-Ahram” ukazały się pierwsze artykuły Mustafy Kamila: *Rady dla mojej ojczyzny* i *Najwyższe prawo, nad które nie ma wyższego* ³⁰. Te dwa artykuły, poruszające tematykę, która miała odtąd dominować w publicystyce Mustafy Kamila — zjednoczenie narodu w walce o niepodległość i gwałcenie przez rząd brytyjski praw narodu egipskiego, stanowiły udany początek jego długotrwałej współpracy z „Al-Ahram”.

W tym samym okresie zadebiutował jako wydawca. Pod patronatem znanego nam już ówczesnego dyrektora oświaty Alego Mubaraką otworzył w lutym 1893 r. pierwsze w Egipcie czasopismo studenckie „Al-Madrasa” („Szkoła”). Czasopismo to, wychodzące od 18 II 1893, „obejmowało artykuły pedagogiczne i informacje ogólne, porady, trochę nowinek, wiadomości oraz studia literackie i naukowe, a także kasydy i inne utwory poetyckie” ³¹.

Hasłem pisma było: „Twą miłością jest twa szkoła, twą miłością jest twój naród i twoja ojczyzna” ³².

Żywot „Al-Madrasa” nie był długi. W ciągu 9 miesięcy ukazało się 10 numerów. Każdy z nich przynosił materiały opracowane przez Mustafę Kamila lub jego artykuły poświęcone głównie tematyce oświatowej.

Po „Al-Ahram” inne czasopismo popularne — „Al-Muajjad” otworzyło swe łamy przed młodym patriotą. Gazeta ta, wydawana przez szajcha Alego Jusufa była organem prasowym powstałej w latach 1892—1893 grupy pod nazwą Hizb al-Watani lub Hizb al-Istiqlal, która później miała się przekształcić w pierwszą nowoczesną partię polityczną w Egipcie.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Beszara Takla i Salim Takla, Syryjczycy, założyli w 1875 r. „Al-Ahram”.

³⁰ Kamil, *op. cit.*, t. 1, s. 146—149.

³¹ Rišad, *op. cit.*, s. 41.

³² Kamil, *op. cit.*, t. 1, s. 184

W 1895 r. Mustafa Kamil zadebiutował na łamach prasy francuskiej, w gazetach „L'Eclair” i „Le Journal”. Rezultatem każdej wizyty w Europie były dokładne sprawozdania w prasie egipskiej oraz artykuły i wywiady w licznych gazetach francuskich, niemieckich i austriackich. Dzięki zaprzyjaźnionym dziennikarzom bez trudu umieszczał swoje artykuły w „Le Figaro”, „Le Temps”, „Le Gaulois”, „Le Soir”, „Le Journal”, „L'Eclair”, „La Nouvelle Revue”, „La Libre Parole”, w gazetach niemieckich „Berliner Tageblatt” i „Die Post”, w wiedeńskiej „Extrata-geblatt”. Wiele z tych materiałów przedrukowywała prasa rosyjska, amerykańska, węgierska, belgijska, a niekiedy nawet brytyjska.

W miarę rozszerzania działalności nacjonalistycznej coraz bardziej palącą potrzebą dla działaczy zgrupowanych wokół Mustafy Kamila stała się potrzeba utworzenia własnego pisma. W liście do brata z 5 V 1899 Mustafa Kamil wyraził gotowość utworzenia własnej gazety³³. We wrześniu tegoż roku, natychmiast po powrocie do kraju, podjął prace nad wydawaniem takiej gazety w języku arabskim. W końcu roku prace były już na ukończeniu, a list do Juliette Adam z 28 XII zapowiada rychłe ukazanie się pisma i jego program. „Pragnę, aby „Al-Liwa” była największą gazetą na wschodzie, i chcę również, aby jednocześnie stała się najlepszym wyrazicielem prawdziwego patriotyzmu oraz pośrednikiem między światem europejskim a Egiptem”³⁴.

Dalej Mustafa Kamil prosił swą przyjaciółkę o pomoc, o przysłanie własnych komentarzy i artykułów oraz współpracę innych autorów francuskich.

2 I 1900 r. pierwszy numer „Al-Liwa” ujrzał światło dzienne. Liczył cztery strony (w końcu 1906 r. — sześć stron). Artykuł wstępny prezentował program. Miała to być gazeta kulturalna, narodowa, społeczna, broniąca spraw Egiptu i islamu, wyjaśniająca czytelnikowi międzynarodową sytuację polityczną. Po miesiącu „Al-Liwa” miała już 800 abonentów, będących równocześnie jej udziałowcami. W zespole redakcyjnym widzimy tak wybitnych twórców, jak Muhammad Farid³⁵, Ahmad Szawki³⁶, Chalil Mutran³⁷ i inni. Mustafa Kamil pragnął spopularyzować swą gazetę na całym wschodzie muzułmańskim, przyciągnąć do niej młodzież. Na łamach „Al-Liwa” zamieszczał obok materiałów politycznych, także

³³ Rišad, *op. cit.*

³⁴ *Ibidem.*

³⁵ Muhammad Farid, działacz narodowy, dziennikarz, przyjaciel i następca Mustafy Kamila.

³⁶ Ahmad Szawki (1868—1937), poeta i dramaturg egipski znany jako „Książę poetów”.

³⁷ Chalil Mutran (1872—1949), wybitny poeta, pochodzenia syryjskiego.

społeczno-ekonomiczne, naukowe i literackie. Jego gazeta miała się przyczynić do popularyzacji oświaty w narodzie. Miała być kroniką walki narodowej i wydarzeń w kraju. W ciągu czterech miesięcy „Al-Liwa” stała się największą gazetą codzienną w całym świecie islamu. Jej nakład osiągnął wkrótce 10 tys. egzemplarzy. Dowodem postępowego charakteru gazety i jej rosnącej popularności nie tylko w Egipcie jest wydany wiosną 1906 r. zakaz jej rozpowszechniania w Tunezji³⁸. Zakaz ten wydały władze francuskie.

Wzrost zainteresowania w Europie dla spraw Egiptu, a także chęć uzyskania nowych czytelników i sympatyków dla ruchu narodowego stały się przyczyną podjęcia decyzji o utworzeniu wersji obcojęzycznych „Al-Liwa”: francuskiej — „L’Etendard Egyptien” i angielskiej — „The Egyptian Standard”. 15 XI 1906 powstała spółka z kapitałem 20 000 funtów, mająca przygotować wydanie tych dwóch gazet. Wieczorem 2 III 1907 ukazał się pierwszy numer „L’Etendard Egyptien”, a rano 3 III 1907 pierwsze egzemplarze „The Egyptian Standard”. Obie mutacje opatrzone zostały artykułem wstępnym pióra Mustafy Kamila. Autor wyrażał nadzieję, że legalną drogą uda się Egipcjanom osiągnąć cel. tzn. wolność Egiptu.

Obie gazety zostały przyjęte bardzo przychylnie. Na ich łamach często pojawiały się artykuły dziennikarzy i pisarzy zagranicznych, głównie francuskich i włoskich. Szczególnie dużą rolę w dostarczaniu materiałów odegrała Juliette Adam i inni francuscy przyjaciele Mustafy Kamila.

W listopadzie 1907 roku w związku z oficjalnym proklamowaniem partii al-Watani podjęto ważne decyzje w sprawie losów owych trzech pism, będących jej organami prasowymi. Przede wszystkim zwiększono kapitał spółki do 40 000 funtów, co oznaczało poprawę finansowej sytuacji gazet. Drugą decyzją było przekształcenie „The Egyptian Standard” w tygodnik⁴⁰. Tak więc od tej pory partia al-Watani dysponowała dwoma dziennikami i jednym tygodnikiem, co dawało nowe możliwości propagowania idei narodowych. Jednak po śmierci Mustafy Kamila na skutek sporu na tle finansowym pomiędzy rodziną zmarłego a kierownictwem partii oraz w wyniku coraz silniejszych represji wobec ruchu narodowego ze strony władz brytyjskich zarówno „Al-Liwa”, jak i jej mutacje zostały zamknięte. Dzięki inicjatywie i wysiłkom Muhammada Farida, który objął kierownictwo partii po śmierci Mustafy Kamila, niemal do

³⁸ Rišad, *op. cit.*, s. 210.

³⁹ *Ibidem*, *op. cit.*, s. 231, 234—235.

⁴⁰ *Ibidem*.

samej wojny pojawiały się coraz to nowe wersje tych gazet, pod zmienionymi tytułami, ale żywot ich był krótki i żadna nie osiągnęła tego znaczenia co „Al-Liwa”⁴¹.

MUSTAFA KAMIL JAKO TWÓRCA PIERWSZEJ NOWOCZESNEJ PARTII POLITYCZNEJ W EGIPCIE

Jeszcze wcześniej, niż działalnością publicystyczną, zajął się Mustafa Kamil działalnością organizacyjną. Jako uczeń drugiej klasy szkoły średniej założył patriotyczne koło literackie pod nazwą Dżamijatu-s-Saliba al-Adabijja (Literackie Stowarzyszenie Saliba) od nazwy ulicy, przy której stał dom ojca Mustafy Kamila. Później grupa ta przybrała nazwę Dżamijatu-l-Kamal (Stowarzyszenie Doskonałości). Członkowie rekrutowali się spośród przyjaciół Mustafy Kamila. Po około trzech miesiącach było ich 66 — głównie uczniów. Ferie szkolne i wyjazd części uczniów do domów położyły kres działalności grupy.

Równie wcześniej Mustafa Kamil zaczął utrzymywać kontakt z innymi działającymi na terenie Kairu stowarzyszeniami, przeważnie o charakterze naukowym. Regularnie uczęszczał na spotkania istniejącego w American College Dżamijatu-l-Itidal (Stowarzyszenie Harmonijności) — tam wygłosił swój pierwszy referat pt. „Rola stowarzyszeń w świecie” — i innej grupy o nazwie Al-'Ilm al-Misri (Nauka Egipska)⁴².

Pisałam już w jednym z wcześniejszych rozdziałów tej pracy o przyjaźni Mustafy Kamila z kolegą ze szkoły prawniczej Fuadem Salimem al-Hidżazi, który wprowadził go do prowadzonego przez swego ojca salonu literackiego. Bywalcy tego salonu, prawnicy, literaci, dziennikarze, to ludzie należący w okresie rewolucji Arabiego do ugrupowania zwanego Hizb al-Watani — Partia Narodowa. Choć, jak już pisałam, nie była to partia w naszym pojęciu, nie była to nawet jakaś zwarta grupa ludzi, nie tworzyli oni żadnej frakcji w tzw. Izbie Deputowanych — parlamencie egipskim, uważani są jednak za pierwszą partię polityczną w dziejach Egiptu.

Kiedy przeszła fala represji popowstaniowych, przedłużająca się obecność wojsk brytyjskich na terenie Egiptu coraz bardziej zaczynała ciążyć. Co światlejsi obywatele zaczęli przemyśliwać nad sposobami uwolnienia kraju spod obcego panowania. Na przełomie lat 1892—1893 Latif Pasza

⁴¹ Ar-Rafii, *op. cit.*

⁴² Rišad, *op. cit.*, s. 36.

Salim podjął decyzję utworzenia spośród bywalców swego salonu partii politycznej „dla obrony sprawy egipskiej u narodów europejskich, a we Francji w szczególności”. Powstałej partii, na pamiątkę jej poprzedniczki z czasów rewolucji Arabiego, nadano nazwę Hizb al-Watani (Partia Narodowa) albo Hizb al-Istiqlal (Partia Niepodległości). Organem prasowym partii, w której skład weszli byli uczestnicy powstania, a także przedstawiciele młodszego pokolenia, stało się pismo „Al-Muajjad”. Kiedy Latif Salim tworzył partię, Mustafa Kamil bawił w Paryżu, ale przyłączył się do niej natychmiast po powrocie, poświęcając jej całą swoją energię i entuzjazm. Partia Latifa Salima nie była partią nowoczesną. Można jej już jednak nadać miano partii. Brakowało jej konkretnych form organizacyjnych, ściśle określonego programu, członkowie byli nieliczni. Te fakty, a także skład członkowski determinowały słabość partii i niewielką rolę, jaką odgrywała w pierwszym okresie swojej działalności. Wysiłki młodego entuzjasty, jakim był Mustafa Kamil, niewiele tu mogły zdziałać. Nasz bohater stał się jednak wkrótce głównym emisariuszem partii na terenie Europy, szermierzem jej idei na łamach prasy krajowej i zagranicznej. Sporo też działy jego spotkania z ludnością Egiptu. Krąg zwolenników partii zaczął się coraz bardziej rozszerzać. Wokół Mustafy Kamila zaczęli gromadzić się tacy jak on entuzjaści, którzy wkrótce przejęli kierownictwo partii. Grupka ta była jednak wciąż za mała, aby w zdecydowany sposób poprowadzić działalność nacjonalistyczną. Dużym ciosem dla partii był, jak wiemy, incydent w Faszodzie. Duża liczba członków i sympatyków partii wycofała się. Pozostali jednak okrzepli, a ich szeregi zasilili wkrótce młodzież. Zmiana kierunku działania partii po roku 1904, szukanie w większym stopniu dróg rozwiązania sprawy narodowej wewnątrz kraju, w przekształcaniu panujących w nim stosunków i porządków przyniosły partii niewątpliwą korzyść. Po słynnej np. sprawie Danszawaj, która dzięki aktywności watanistów uzyskała taki rozgłos, władze okupacyjne coraz bardziej zaczęły się liczyć z ruchem narodowym. Stąd nowy kierunek w polityce brytyjskiej, popieranie tworzenia nowych partii na terenie Egiptu i próby wykorzystywania ich do własnych celów. W 1907 roku powstały liczne partie polityczne o różnych orientacjach i różnym znaczeniu.

Najważniejsze z nich to:

1. Hizb al-Islah (Partia Reformy) — na jej czele stanął szajch Ali Jusuf, którego gazeta „Al Muajjad” stała się organem prasowym partii (organem watanistów była już „Al-Liwa”); partia związana z dworem.

2. Hizb al-Watani al-Hurr (Wolna Partia Narodowa) — szefowie Muhammad Wahid al-Ajjubi, Colrat; organ prasowy „Al-Ahram”; partia wyraźnie probrytyjska.

3. Hizb al-Umma (Partia Narodu) — szef Lutfi as-Sajjid; gazeta „Al-Dżarida”; partia bogaczy, częściowo probrytyjska.

Powstanie owych partii stało się dla Mustafy Kamila impulsem przyspieszającym oficjalne ogłoszenie istnienia partii al-Watani. Z zamiarem przekształcenia swej grupy w partię typu europejskiego nosił się Mustafa Kamil już od roku 1900⁴³.

2 VII 1900 pisał w „Al-Liwa”: „Czy też życie da mi doczekać, abym był świadkiem narodzin tej partii o doniosłych zasadach, której członkowie będą jednomyślni, zjednoczeni, kroczący z narodem do postępu i rozwoju? Wiem, że pesymiści będą przekonani o niemożliwości utworzenia podobnej partii, ale nie tracę nadziei na realizację tego znakomitego planu, gdyż wierzę w lojalność i wierność mego kraju”.

10 X 1907, w dwa dni po powrocie ze swej kolejnej, a jak się potem okazało ostatniej podróży do Europy, Mustafa Kamil ogłosił w „Al-Liwa” decyzję o utworzeniu Hizb al-Watani.

„»Egipska Partia Ojczyzniana« (Hizb al-Watani al-Misri), która za pierwszy i najważniejszy swój cel uznała niepodległość Egiptu i przywrócenie mu praw, istnieje faktycznie od 13 lat. W tym okresie jej działalność nie była ujęta w żadne regularne formy organizacyjne, brak też było organu zarządzającego. Członkowie partii gotowi byli służyć krajowi ze wszystkich sił i prowadzili walkę z okupantem na terenie Europy i Egiptu. Świadcami tej walki byli wszyscy Egipcjanie i cudzoziemcy. Partia nawiązała trwałe kontakty z niektórymi politykami europejskimi. Po wydarzeniach w Faszodzie osłabł zapał niektórych członków partii, a spora grupa wystąpiła z jej szeregów pod wpływem przepełniającej ich serca rozpacz. Nie ustąpili ze swych stanowisk jedynie ci, którzy wierzyli, że odrodzenie narodu własnymi siłami może przynieść mu pokój i realizację celów. Co się zaś tyczy mnie, to od momentu mojego powrotu z Europy aż do chwili obecnej wszyscy członkowie partii i jej szlachetni bohaterowie proszą mnie o ustanowienie w sposób ostateczny tych form organizacyjnych, aby doszło do współpracy pomiędzy wszystkimi ludźmi szczerze oddanymi swemu krajowi, kochającymi swój naród, przepojonymi ideami braterstwa, dobrej woli, szczerości, odwagi w tej najszlachetniejszej i najważniejszej służbie i najowocniejszej i najusilniejszej pracy”⁴⁴.

Program „nowo powstałej” partii przedstawił Mustafa Kamil 22 X 1907 podczas przemówienia wygłoszonego w teatrze Zizinia w Aleksandrii. Słuchało go ok. 6 tys. osób. Oznajmił wówczas zebranym o powstaniu

⁴³ *Ibidem*, s. 267.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 247.

partii al-Watani, wzywał do wstępowania w jej szeregi i przedstawił następujący program partii:

1. danie Egiptowi samorządu i niepodległości wewnętrznej zgodnie z układem londyńskim z 1890 roku i gwarancjami firmanów sułtańskich, których przestrzeganie Anglia oficjalnie przyobiecła;

2. powstanie rządu konstytucyjnego, którego członkowie byliby odpowiedzialni przed parlamentem dysponującym władzą tak jak parlamenty europejskie;

3. przestrzeganie umów i zobowiązań finansowych, w których rząd egipski przyrzekł spłacić swoje długi, oraz przyjęcie ekonomicznej kontroli podobnej do kondominium anglo-francuskiego, jeśli Egipt pozostawał dłużnikiem Europy, a Europa zażądała takiej kontroli;

4. popularyzacja oświaty w całym kraju, aby korzystały z niej i warstwy ubogie, popularyzacja zasad wiary, pobudzenie zamożnych do zakładania uniwersytetów i wysyłanie badaczy do Europy, stworzenie studiów wieczorowych dla robotników;

5. rozwój rolnictwa, przemysłu i handlu i wszystkich dziedzin życia, przyczyniających się do uzyskania przez kraj niezależności ekonomicznej;

6. zjednoczenie narodu — muzułman i chrześcijan, zapoznanie wszystkich Egipcjan z ich obowiązkami ustanowionymi dla ochrony zaprowadzonego bezpieczeństwa i porządku;

7. poprawa warunków sanitarnych dla powiększenia liczby i poprawienia zdrowia potomstwa;

8. umocnienie więzów wzajemnego zrozumienia pomiędzy Egipcjanami a cudzoziemcami przebywającymi w dolinie Nilu i rozszerzenie jurysdykcji sądów mieszanych na wykroczenia i przestępstwa kryminalne.

9. wzmocnienie więzów przyjaźni między Turcją i Egiptem a państwami europejskimi celem przyciągnięcia ich na stronę egipską i zapoznania z ważnością egipskich żądań narodowych

Program ⁴⁵ obejmuje wymieniane już wielokrotnie, główne cele nacjonalistów — wycofanie wojsk brytyjskich i uchwalenie konstytucji. Element konstytucjonalizmu, aczkolwiek nienowy w dziejach egipskiego nacjonalizmu, wszedł do programu partii al-Watani w latach 1901—1902 nagle, ale na stałe. Z programem partii ogłoszonym w Aleksandrii można śmiało połączyć ogłoszony kilka miesięcy wcześniej: 26 IV 1907, artykuł Mustafy Kamila, w „Le Figaro” ⁴⁶, zawierający żądania dotyczące reform koniecznych w dolinie Nilu. Miały to być:

⁴⁵ *Ibidem*, s. 270—271.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 247.

1. utworzenie rządu narodowego;
2. ograniczenie roli doradców brytyjskich;
3. utworzenie parlamentu zajmującego się sprawami oświaty, administracji i sądownictwa oraz odpowiedzialnego przed nim rządu;
4. zmiany systemu oświaty powszechnej poprzez rozszerzenie studiów wyższych, pielęgnowanie języka ojczystego, przywrócenie do życia instytucji badawczych skasowanych przez Cromera, stworzenie szkół zawodowych;
5. wprowadzenie urzędników egipskich na miejsce obcych, aby umożliwić Egiptowi samodzielne rozstrzyganie swych spraw;
6. zniesienie kapitulacji⁴⁷.

Można też jeszcze do tego programu włączyć sprawę Sudanu.

Znając kierunki działania Mustafy Kamila, zauważamy bez trudu, jak dalece program partii był ich odzwierciedleniem i kontynuacją. Znajdujemy tu bardzo szeroko ujętą problematykę oświatową, sprawę polityki brytyjskiej wobec Egiptu, sprawy sądownictwa i gospodarki, konstytucjonalizm.

Programowe przemówienie Mustafy Kamila, przedrukowane przez wiele gazet, wywołało duży rozgłos w Egipcie i Europie, w prasie pojawiły się komentarze.

27 XII 1907 w redakcji „Al-Liwa” odbył się pierwszy zjazd partii al-Watani. Wzięło w nim udział ponad 1000 osób. Na przewodniczącego partii wybrano Mustafę Kamila. Ustalono też statut partii⁴⁸.

§ 1. Wybór Mustafy Kamila na dożywotniego przewodniczącego partii.

§ 2. W wypadku jego śmierci zwołanie zgromadzenia ogólnego partii w celu przeprowadzenia w ciągu 10 dni od śmierci wyborów nowego przewodniczącego większością głosów.

§ 3. Członkiem partii może zostać każdy Egipcjanin posiadający dobrą opinię.

§ 4. Członek innej partii nie może być przyjęty do partii al-Watani.

§ 5. Wszelkie prośby członków należy wносить do zarządu, który ma prawo je przyjmować lub odrzucać.

§ 6. Członkowie mogą wpłacać do kasy partyjnej kwoty w dowolnej wysokości.

§ 7. Zgromadzenie ogólne pod nazwą Kongres Narodowy zbiera się raz w roku, w grudniu.

⁴⁷ Kapitulacje, od łac. *capitula* — rozdział, układy zawarte przez Turcję z państwami europejskimi. Na mocy tych umów obywatele europejscy zamieszkali na terenie Imperium Otomańskiego otrzymywali szereg przywilejów.

⁴⁸ Rišad, *op. cit.*, s. 279—280.

§ 10, 11, 12. Utworzenie 30-osobowego zarządu wspomagającego przewodniczącego. Zarząd zbiera się raz w miesiącu. Zarząd wyłania spośród siebie przewodniczącego, sekretarza i skarbnika.

§ 14, 15. Zarząd wybiera spośród swych członków 17 osób, wśród nich przewodniczącego, sekretarza i skarbnika, którzy tworzą komitet wykonawczy, pomagający przewodniczącemu w załatwianiu spraw bieżących i wypełniający decyzje zarządu. Posiedzenia komitetu wykonawczego odbywają się co najmniej raz na tydzień.

§ 16—20. Ustalenie budżetu partii.

§ 21. Utworzenie klubu partii w Kairze i jego oddziałów we wszystkich miastach Egiptu.

§ 24. Zwolywanie posiedzeń zarządu i Komitetu Wykonawczego do klubu partii.

Ahmad Fajeq i Muhammad Farid zostali wybrani na zastępców przewodniczącego, Fuad Salim na sekretarza, kasę powierzono Omarowi Sultanowi. W kierownictwie partii znaleźli się również m. in. Mahmud Hasib, Muhammad Fahmi, Muhammad Chalusi i Ali Fahmi Kamil.

O utworzeniu partii poinformowano oficjalnie rząd brytyjski i Izbę Gmin.

Od pierwszych tygodni działalność partii była bardzo ożywiona. Niestety, jej czołowy bohater, Mustafa Kamil, brał już niewielki udział w tych pracach. W ciągu kilkunastu lat jego słabe zdrowie zostało bardzo nadwyrężone. Coroczne kuracje w uzdrowiskach europejskich przynosiły tylko krótkotrwałe polepszenie.

10 II 1908 o godzinie 16.00 Mustafa Kamil zakończył życie. Miał niepełna 34 lata ⁴⁹.

UWAGI KOŃCOWE

Po zaprezentowaniu działalności Mustafy Kamila chciałabym zwrócić uwagę na sprzeczne oceny, jakie ona wywołuje. Niektóre z tych kontrowersji omówiłam już, teraz warto wspomnieć o innych.

Przez przedstawicieli władz brytyjskich Mustafa Kamil uważany był za radykała. Jego partia zyskała nawet miano „skrajnych ekstremistów”, nawołujących do rewolucji. Takiej ocenie przeczą fakty. Jediną bronią Mustafy Kamila była prasa, petycje do władz, głosy opinii publicznej. Nawoływał naród do spokoju i cierpliwości, co z kolei u niektórych badaczy zyskało mu opinię zbyt umiarkowanego w poglądach. Zarzu-

⁴⁹ *Ibidem*.

cano mu i zarzuca się obecnie, że nie nawoływał do walki zbrojnej, że jego działalność obejmowała zbyt wąskie kręgi społeczeństwa, że bardziej stawiał na klasę panującą niż na masy. Zarzuty te, teoretycznie słuszne, przy lepszym zrozumieniu realiów egipskich tracą swoje „naukowe” podstawy.

Wiadomo, jak w ostatnim dziesięcioleciu XIX w. zmieniło się oblicze egipskiego ruchu narodowego. Czołową rolę w tym ruchu zaczęła odgrywać młoda inteligencja, grupa najbardziej świadoma sytuacji, w jakiej znajdował się kraj, świadoma też swej przynależności narodowej, przez co najbardziej predystynowana do kierowania ruchem narodowym. Masy ludowe nie mogły wówczas stanowić oparcia dla nacjonalistycznej ideologii Mustafy Kamila, ze względu na panujący analfabetyzm i nieświadomienie. Klasa robotnicza, która na całym świecie odgrywała już olbrzymią rolę, w Egipcie jeszcze nie istniała. Byli robotnicy, ale nie było proletariatu. Nacjonałiści zaczęli dopiero akcję uświadamiania szerokich mas poprzez szerzenie oświaty, a potem przez współdziałanie w tworzeniu związków zawodowych i spółdzielni wiejskich.

Najczęściej zarzucano Mustafie Kamilowi, iż szukał pomocy za granicą. Przy braku jednak dostatecznych sił i środków na przeprowadzenie szerokiej i skutecznej akcji przeciwko okupantowi na terenie kraju zwracanie się do innych państw o pomoc jest logicznie uzasadnione. Dlaczego jednak wybrał właśnie Francję? Dlaczego ten kraj miał w opinii Egipcjan odegrać główną rolę w przywróceniu im utraconej wolności?

Tradycje francuskie były bardzo silne w społeczeństwie egipskim. Nie na darmo nazwano Egipt kolonią kulturalną Francji. Właśnie za pośrednictwem wojsk francuskich dotarła nad Nil kultura europejska, nowoczesna cywilizacja. Do Paryża wysyłał Muhammad Ali na naukę pierwszych stypendystów, stamtąd przyjeżdżali do Kairu pierwsi zagraniczni nauczyciele. Pierwsze dzieła tłumaczone na arabski to dzieła pisarzy i filozofów francuskich. Na nich wzorowali się pisarze egipscy. Dzięki przekładom i nauczycielom francuskim dotarły do Egiptu idee francuskiego oświecenia i Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Nieobce były nad Nilem dzieje Francji i jej rola w polityce światowej. Uchodziła ona za jedną z potęg ówczesnego świata, mogąca wywierać wpływ na losy wielu krajów. Egipcjanie pamiętali też, że Francja nie brała bezpośredniego udziału w tragicznych wydarzeniach roku 1882, a nawet nie ukrywała swej sympatii dla egipskich nacjonalistów. Paryż był centrum światowego ruchu robotniczego i socjalistycznego (choć w Egipcie nie było jeszcze mowy o socjalizmie), znajdowało tam schronienie wielu postępowych ludzi z całego świata. Egipcjanie brali też przypuszczalnie

pod uwagę odwieczną rywalizację o miejsce w świecie i w Europie, która toczyła się pomiędzy Paryżem a Londynem.

Wielu badaczy nawet we współczesnym Egipcie zarzuca Mustafie Kamilowi fanatyzm religijny. Są to jednak, moim zdaniem, oceny mocno przesadzone. Był wiernym muzułmaninem, często powołującym się na zasady islamu, znał też idee panislamizmu. Jednak w walce o dobro ojczyzny, jak sam często podkreślał, odrzucał względy religijne. Zasada jego nacjonalizmu była jedność narodowa — jedność muzułmanów i chrześcijan, jak o tym świadczy 6 punkt programu partii al-Watani i liczne wypowiedzi Mustafy Kamila.

Nie chciałabym być poświadczona o brak krytycyzmu w odniesieniu do prezentowanego materiału i do samej postaci Mustafy Kamila. Muszę jednak jeszcze raz podkreślić, że zasługi tego młodego człowieka dla egipskiego ruchu narodowego są bezsporne. Co prawda w jego dorobku brak jest wypracowanych teorii naukowych na temat narodu czy państwa. Może nie zdążył ich wypracować. Mimo to jego działalność wydała piękne owoce. Spośród grona jego zwolenników i współpracowników wyszli uczestnicy i przywódcy wielkiego zrywu narodowego lat 1919—1921, którego efektem była niepodległość Egiptu.

W dzisiejszym Egipcie Mustafa Kamil jest postacią bardzo popularną, cieszy się sławą i szacunkiem bohatera narodowego. Wyrazem tego są liczne obiekty i ulice nazwane jego imieniem, a także duża ilość artykułów i opracowań naukowych poświęconych różnym aspektom działalności partii al-Watani.

Chciałabym przytoczyć też kilka przykładów popularności Mustafy Kamila pochodzących z czasów, w których działał.

W 1896 r. mieszkańcy Aleksandrii obdarowali go pierścieniem z napisem: „W dowód wierności od mieszkańców Aleksandrii dla gorącego patrioty Mustafy Kamila”⁵⁰.

Gdy umarł, w pogrzebie uczestniczyły tłumy ludzi — Egipcjan i cudzoziemców, przedstawicieli wszystkich środowisk. Orszak żałobny ciągnął się na przestrzeni ok. 10 km⁵¹. Był to najwspanialszy hołd, jaki złożyli mu współobywatele.

Wydaje mi się, że Mustafa Kamil zrealizował swoje pragnienie zawarte we fragmencie, który przytoczyłam jako motto do niniejszego artykułu. Udowodnił, że dolina Nilu nie jest ziemią niczyją, że zamieszkuje ją naród gotów walczyć o poprawę swego losu.

⁵⁰ *Ibidem.*

⁵¹ *Ibidem.*